

- 93 Там же. — № 342. — (21 травня 1648 р).
 94 Там же. — № 347. — С. 222 (24 травня 1648 р.).
 95 Там же. — № 356. — С. 231.
 96 Там же. — № 352. — С. 231 (8 червня 1648 р.).
 97 Там же. — С. 112 (11 квітня 1648 р.).
 98 Там же. — № 344. — С. 220 (28 травня 1648 р.).
 99 Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 8, ч. 2. — С. 490 — 492.

Надійшла до редакції 15.02.1991 р.

The author studies the social and political views of the Zaporozhian Cossacks immediately prior to the Ukrainian national uprising of 1648. Specific attention is given to their attitudes towards the policies of the Polish King and the magnates.

А. КАППЕЛЕР

НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ УКРАЇНЦІВ У РОСІЇ ТА ГАЛИЧИНІ: СПРОБА ПОРІВНЯННЯ

У статті зроблено спробу дати порівняльний аналіз національного руху українців у Наддніпрянській Україні та Галичині в ХІХ — ХХ ст.

1. Український національний рух як тема дослідження. Українці — одна з великих націй Європи. Це стосується як 50 млн українців, які сьогодні живуть передусім на території колишнього Радянського Союзу, так і 35 млн "малоросів" і "русинів", які до першої світової війни були поділені між Росією та Австро-Угорщиною. З цими кількісними характеристиками контрастує маргінальна роль, що її відігравали українці в ХІХ і ХХ ст. у політиці, економіці та культурі. Заперечувалося саме існування української нації російською державою та панівними верствами Росії та Польщі. Українці вважалися складовою частиною російської або польської нації. В Західній Європі їх цілком ігнорували, що позначилось, зокрема, на стані вивчення українського національного руху.

Національний рух 31 млн (станом на 1914 р.) українців Російської імперії дотепер майже не досліджувався, в той час як існує певна кількість книг про національний рух 3 млн галицьких "русинів". Варто згадати узагальнюючі роботи І. Лисяка-Рудницького, В. Біля та П. Магочі¹, особливо монографії Я. Козіка та І.-П. Химки². Польський історик Ян Козік розглядав початки національного руху й революції 1848 — 1849 рр., а канадський вчений Іван-Павло Химка зосередився на періоді від 1848 р. до кінця ХІХ ст. В роботах І.-П. Химки, до написан-

© А. Каппелер, 1992

ня яких широко залучалися джерела з історії українців Галичини, розвинуто ряд положень про типологію національних рухів, висунутих М. Грохом, ґрунтовно проаналізовано проблеми національного руху.

Результати дослідження національного руху українців, що проживали на території Росії, поки що незначні. Від 30-х рр. і донедавна ця тема лишалася практично замовчуваною і забороненою для дослідників в колишній УРСР. Нарешті, давалася взнаки та ситуація, що порівняно з Галичиною обриси українського національного руху в Росії виглядають досить неокресленими. Також на Заході з'явилося порівняно небагато праць: статті, розділи у ширших працях³, дві ненадруковані методично непереконливі дисертації⁴ американських дослідників, так само неопублікована, але вдала дисертація Бошика (1981) про першу українську політичну партію. Існують роботи з окремих аспектів теми радянських авторів, які обов'язково відмежовувалися від "буржуазних націоналістів"⁵. Назву також власну розвідку з історії українців у Росії⁶.

2. *Розвиток національного руху.* Періодизація національних рухів українців Росії та австрійської Галичини вкладається в трифазову схему М. Гроха, причому в обох регіонах типовою є запізненість темпів розвитку.

Як і для багатьох інших етнічних груп Європи, фаза А розпочалася наприкінці XVIII ст. проявами наукового зацікавлення мовою, літературою, фольклором та історією рідного краю. На Лівобережній Україні невелика група освічених дворян, нащадків козацької старшини розпочала наукові дослідження з української мови та фольклору. Їх представникам належить авторство першого літературного твору, створеного народною українською мовою ("Енеїда" І. Котляревського, 1798), першої національної історії українців ("Історія русів") тощо. В 1830-х рр. цей рух розгортається вже не лише в Харкові, але й у Києві, де було засновано університет. В київському регіоні виріс також українець-кріпак Тарас Шевченко, чия перша поетична збірка 1840 р. ("Кобзар") справила величезний вплив на розвиток національного руху завдяки поєднанню національного та соціального елементів, а також трагічній долі самого автора⁷.

Під впливом наддніпрянських українців, а також слов'янських народів Габсбурзької монархії в 30-х рр. У Львові сформувався патріотичний гурток греко-католицьких священиків і семінаристів. Найважливішим здобутком їх діяльності стали "руська" граматика і перший літературний твір розмовною українською мовою Галичини – альманах "Русалка Дністровая"

(1837). Отже, національний рух українців Галичини розпочався кількома десятками років пізніше, ніж у Росії.

Це відставання було ліквідовано вже на початку фази Б – доби розгортання національної агітації групами патріотів, які переслідували також певні політичні інтереси і ставили собі за мету поширення національної свідомості на різні верстви населення. Щоправда, можна вважати початком фази Б створення в Києві 1846 р. таємного товариства під назвою Кирило-Мефодіївське братство з його національно-українською програмою⁸. Проте вже наступного року товариство було викрито, його учасників і прихильників (серед них і Шевченка) заарештовано, а потім засуджено до тривалих термінів заслання.

Тож якщо у Східній Україні фаза Б не дістала розвитку, то в Галичині революція 1848 р. невдовзі стала коротким підготовчим етапом національно-культурного відродження і сприяла розгортанню динамічного політичного руху галицьких українців. Потужними рушійними силами тут були звільнення селян, організуюча роль греко-католицької церкви і, до певної міри, політика Відня, що використовував "русинів" у боротьбі з польським домінуванням в Галичині. Виникали національні організації, очолені Головною Руською Радою з 34 її місцевими осередками, з'явилась українська преса. Згуртуванню національних сил сприяли вибори до парламенту та діяльність у ньому українських депутатів, а також робота делегатів-українців у празькому Слов'янському з'їзді. Було розроблено національно-політичну програму, в якій проголошено єдність усіх українців і висунуто гасло поділу "коронного краю Галичини" з метою подолання переваги поляків у населеній переважно українцями Східній Галичині. Складена з цією метою петиція здобула підтримку не менш як 200 тис. підписів. Це було промовистою ознакою політизування широких верств населення.

Проте ця динамічна фаза тривала лише 277 днів. В умовах австрійського неоабсолютизму політичні національні організації зійшли зі сцени, а репрезентований клерикалами-консерваторами та русофілами-старорусинами національний рух повернувся знову до фази А.

Тим часом нечисленна українська інтелігенція Росії, скориставшись відносно ліберальною політикою напередодні й під час визволення селянства, зробила нову спробу перейти до фази Б. Поодинокі літератори та історики в Петербурзі гуртувалися навколо журналу "Основа", а в Київському університеті студенти створювали українські національні громади, які прагнули розгорнути просвітницьку роботу серед українських селян. Навіть такі помірковані вияви активності стурбували

владі й викликали в них підозри. Після вибуху польського січневого повстання 1863 р. почалися переслідування зародків "українофільського" руху, що цілком безпідставно розглядався як "польська інтрига". Валувєвським указом, прийнятим в червні того ж року, українській мові було відмовлено в праві на існування, а друкування книжок цією "неіснуючою" мовою заборонено. У контексті цих надзвичайно суворих заходів 60-х рр. слід розглядати третю спробу перейти до фази Б на початку 70-х рр. Були відроджені громади, а в інтелектуальних колах Києва університетські професори В. Антонович і М. Драгоманов разом зі своїми студентами накреслили більш диференційовані національно-політичні програми. Однак умови для розгортання національно-культурного руху незабаром погіршилися. Виявом стурбованості властей були їх репресивні акції, в тому числі Емський указ.

В той час як під впливом цих подій і внаслідок політичної реакції 80-х рр. український рух у Росії було знову відкинуто до фази А, національний рух у Галичині, починаючи від середини 60-х рр., поживається. Передумовою цього стало утвердження австрійського конституціоналізму, що гарантував основні громадські права та уможливлював політичну активність. Хоча врегулювання відносин Відня з поляками Галичини у 1868 р. погіршило становище українців, однак воно змобілізувало зусилля до боротьби за національно-політичне урівноваження з поляками. Консервативне "московофільське" угруповання старорусинів почало втрачати ґрунт під ногами, поступаючись молодшому поколінню "українофілів" або народовців. У Львові розквітла україномовна преса. Засновувалися національні організації, як, наприклад, "Просвіта" 1868 р., що з допомогою численних читалень поширювала на селі народну освіту та виховувала національну свідомість. Врешті, в 1873 р. засновується культурно-наукове Товариство ім. Шевченка, і у 80-х рр. виникають перші українські кооперативи. Агітацію в середовищі селянства інтелектуальні ватажки молодих українців провадили разом з греко-католицьким кліром. Це сприяло успіхові, але в той же час змушувало ставити значно поміркованіші цілі. Тому такі молоді інтелектуали, як І. Франко і М. Павлик, стали ініціаторами радикальної та соціалістичної течії, що розвивалася під впливом ідей М. Драгоманова, який з політичних мотивів 1876 р. емігрував з Росії. Вони заснували 1890 р. першу сформовану українську політичну партію – Русько-українську радикальну партію⁹.

Протягом 90-х рр. у Галичині завершився перехід до фази В, тобто до масового національного руху українців¹⁰. Вдалося

розбудити національну самосвідомість у частини українських селян, і вони мобілізували свої зусилля заради національної справи, гуртуючись у національних організаціях. Якщо у 1885 р. "Просвіта" налічувала лише 2525 членів, то напередодні першої світової війни їх було вже 36500 у 77 філіях, а на додачу 197 тис. чоловік, об'єднаних у майже 3 тис. керованих "Просвітою" читальнях¹¹. Крім того, вже діяли економічно орієнтовані організації українських селян, зокрема щільна мережа приблизно 550 (станом на 1911 р) кредитних, споживчих і закупівельних спілок; 92 українських споживчих кооперативи 1913 р. нараховували 12500 членів¹². Було створено спортивні товариства: "Сокіл", за чеським взірцем, і "Січ", що плекала козацьку традицію. Дуже швидко розвивалася в 90-х рр. україномовна періодика. Українські політичні партії продовжували диференціюватись, і десятиріччя перед першою світовою війною характеризувалося інтенсивним політичним рухом українців за автономію. Все це свідчить, що український національний рух у Галичині до першої світової війни набув масовості: в національний організм було включено значну частину селян.

Незважаючи на те, що репресії та дискримінація щодо української мови не припинялись, український рух у Росії в 90-х рр. почав вчетверте активізуватися, і цього разу вже остаточно вступив у фазу Б. Це сталося на три десятиріччя пізніше порівняно з Галичиною, приблизно у той період, коли Україна включилася в процес індустріалізації. На зламі століть засновуються перші нелегальні політичні партії: національна і водночас соціалістична Революційна українська партія (РУП), яка у своїй діяльності поєднувала національні та соціалістичні лозунги, а дещо згодом поміркована Українська радикально-демократична партія. В ході революції 1905 – 1907 рр. було гарантовано громадські права українського населення, заборона української мови втратила силу, можна було засновувати нові національні організації. За галицьким прикладом виникали товариства "Просвіта" (понад сто) і селянські спілки. Чисельність членів партій та "Просвіти" зростала, проте дуже повільно. Такими ж повільними темпами розвивалася українська преса. Хоч україномовна періодика вперше дістала змогу розповсюджуватися вільно, проте жоден з її 19 (за станом на 1913 р.) органів не мав тиражу більш як 1000 примірників, що знов-таки було значно менше порівняно з 66 українськими періодичними виданнями в набагато меншій Галичині¹³. Вибори у дві перші Думи привели до певного політичного піднесення: обрано кільканадцять депутатів-українців, які об'єдналися в окрему фракцію.

Загалом поживавлення національного руху українців у 1905 – 1907 рр. було незначним порівняно з масштабами російського соціалістично-революційного руху. В 1907 р. розпочався новий наступ політичної реакції, і чимало українських організацій та періодичних видань були заборонені. Хоч власті і не спромоглися деполітизувати рух і відкинути його назад, до фази А, проте подальше розгортання національно-політичної агітації натрапило на перешкоди. На відміну від українців Галичини російські українці не досягли до 1914 р. стадії масового руху.

Аналіз подій дозволяє зробити такі підсумки. Обидва варіанти українського національного руху відносно рано пережили фазу А й фазу Б, але вихід з фази Б було сповільнено й загальмовано. Тому фази В – етапу масового національного руху – було досягнуто досить пізно. Рух у Росії розпочався раніше ніж у Галичині, проте вже у 1848 р., а остаточно у 60-х рр. темпи розвитку національних процесів у Галичині випередили російські. Тільки в цьому регіоні вдалось на початку ХХ ст. перейти у фазу В.

3. *Соціальна структура українських національних рухів.* З огляду на переважаючу частку селян серед населення мобілізація селянської маси була ключовим питанням українського національного руху. Над селянами Росії й Галичини тяжіла важка спадщина кріпацтва. Визволення селянства становило передумову соціального й національного піднесення. При цьому треба брати до уваги, що певна частина українського селянства у Росії, серед них – нащадки українського козацтва, взагалі не була кріпаками, належачи до стану державних селян.

Українські селяни Галичини здобули волю раніше, ніж у Росії. Вже йосифінські реформи визначали перший крок у цьому напрямку, а остаточне скасування кріпацтва прийшло 1848 р. Щоправда, селяни залишилися переобтяжені боргами та податками, а в 50-х і 60-х рр. між українськими селянами та польськими шляхтичами виникали запеклі конфлікти й судові процеси за сервітуті – право власності лісів і пасовиськ тощо. Це зіткнення інтересів між двома етнічними та соціальними групами посилювало політичну свідомість українського селянства. Поглиблення соціальної диференціації призвело не лише до появи тонкого прошарку заможних селян, але й до зростання сільського пролетаріату, який на 1900 р. становив майже шосту частину всього сільського населення. У Росії звільнення селян 1861 р. зробило кріпаків суб'єктами права на 80 років пізніше, ніж в Австрії. Їхні економічні умови так само були незадовільними.

Наприкінці XIX ст. селяни-українці в Росії та Галичині відчували земельний голод, брак капіталів, в переважній більшості вони залишалися неписьменними. За ступенем соціально-політичного розвитку перевага належала, безумовно, українським селянам Галичини: перші роки XX ст. характеризувалися порівняно добре організованими аграрними страйками в Галичині та стихійними масовими заворушеннями на Лівобережній Україні.

Які ж соціальні верстви українського суспільства могли взяти на себе керівництво національним рухом у фазі Б й розвинути національну самосвідомість маси українських селян? Чи можливо було пов'язати соціальні інтереси селянства з національними цілями, розгорнути на цій підставі національний рух і, нарешті, інтегруватись в націю? Щодо Галичини ці питання розглянуто в роботах І.-П. Химки, а щодо Росії – в дослідженнях автора.

В обох частинах України існувала малочисельна місцевого походження шляхта. В Галичині давнє східнослов'янське дворянство тривалий час полонізувалося, однак, передусім у Самбірській окрузі, українськомовна, греко-католицька, соціально декласована шляхта ще збереглася. Втім, незважаючи на етнічну ідентичність, соціально-економічну близькість і (від 1848 р.) правове зрівняння з українським селянством, ці селяни-шляхтичі, на думку І.-П. Химки, не відігравали хоч трохи істотної ролі в українському національному русі і нерідко навіть підтримували польсько-шляхетське угруповання¹⁴.

В українських областях Росії шляхта тривалий час полонізувалась, а потім русифікувалась, тому на 1897 р. ледве чверть спадкового дворянства України (56808 осіб разом з членами родин) визнавала українську мову рідною. Йдеться насамперед про колишню козацьку старшину Лівобережної України, яка ще дотримувалася локального патріотизму¹⁵. Проте в національному русі взяло участь хіба що декілька помітних діячів, передусім у ролі меценатів. Більшість української шляхти не була готова відмовитися від лояльності щодо російської держави та прихильності до російської чи польської системи цінностей заради залучення до української справи, що неминуче зашкодило б її привілейованому становищу. Щоправда, чимало з активістів української національної справи були дворянського походження та належали до інтелектуальних професій. Ці дворяни з числа нащадків козацької старшини виконували важливе завдання на Лівобережній Україні, плекаючи і розвиваючи у фазі А "малоруський" локальний патріотизм¹⁶, що

мало за наслідок залучення їх синів до національного руху у фазі Б¹⁷.

Між середніми верствами міського та сільського населення (ремісники, купці, дрібні крамарі, службовці) українці були представлені досить слабо. Щоправда, на Лівобережній Україні в XVII та XVIII ст. спостерігається зародження української буржуазії, проте купецтво значною мірою складалося з росіян і греків, а в XIX ст. також євреїв у межах їх розселення, причому протягом цього сторіччя основна міська верства (міщани) ставала дедалі більш єврейською та російською. У виникаючому на цей час класі промислових робітників, звичайно, були також українці, проте передусім їх використовували на некваліфікованій сезонній праці в легкій промисловості, тоді як пролетаріат гірничорудної та важкої індустрії в Південній Україні складався переважно із зросійщених українців та росіян. Серед 232 активістів українського національного руху в Росії не знайшлося жодного представника середньої верстви міських підприємців або індустріального пролетаріату; в Галичині ж у міських читальнях також брали участь лише деякі українські ремісники.

У національних рухах "малих" народів, які не мали аристократії та буржуазії, як правило, провідну роль відігравала інтелігенція. Про які ж групи йшлося у випадку українців? Традиційною інтелігенцією селянських народів є духовенство, а українці Галичини тут складають класичну картину сільського населення з елітою у вигляді священників: "хлопи й попи", як зневажливо казали поляки¹⁸. Революція 1848 – 1849 рр. і остаточне політичне врегулювання в 60-х рр. спричинилися до конфронтації греко-католицьких священників з поляками та зближення з українським рухом.

Тож не дивно, що греко-католицькі священники становили провідну групу в українському національному русі Галичини у фазах А і Б. Від священників походив рух культурного відродження в 30-х і 40-х рр., греко-католицька церква після 1848 р. становила інституційну основу національних організацій¹⁹. Священники складали істотну частину інфраструктури національного руху на селі: в середині 80-х рр. вони становили 60 голів читацьких товариств і спілок. Поряд зі священослужителями до групи духовенства належали також дяки, які стояли в соціальному відношенні ближче до селян і також відігравали важливу роль у русі. Вони становили приблизно чверть від загальної кількості діячів українського національного руху у 80-х рр.²⁰ Збіг релігійної конфесії з ідентичністю етнічної групи, спільне протистояння тискові католицької польської шляхти полегшували діяльність українських священників у селянсько-

му середовищі. Значення священників як національних активістів наприкінці XIX ст. (з переходом до фази В), звичайно, дещо зменшилось. Церква вчасно помітила небезпеку перетворення її на зняряддя світського соціально-політичного руху²¹. Поступово політична заангажованість активістів-селян та учителів відсувала священників на другий план. Почалися конфлікти із селянами та антиклерикально настроєними радикалами-інтелігентами. Проте, на думку І.-П. Химки, священники обіймали центральне місце у національному українському русі до першої світової війни²².

У Росії православне духовенство так само було досить замкненою групою. Звичайно, освітній рівень сільських священників був нижчим порівняно з Галичиною, а на додачу значна частина їх були росіянами або ж зрусифікованими. За даними 1897 р. лише половина православних священників України (майже 50 тис., рахуючи з членами родин) визначала українську мову рідною. Православну церкву України вже в кінці XVII ст. було повністю підпорядковано Московській патріархії, уніатську церкву 1839 р. заборонено, священники в Росії вважалися державними урядовцями, зобов'язаними своєю лояльністю працедавцеві. Конфесійні та соціальні межі не відокремлювали українських селян і священників від російських дворян і бюрократії, як це було в Галичині між українцями та поляками. Отже, в Росії духовенство відігравало лише маргінальну роль в українському національному русі. Звичайно, серед інтелектуалів-активістів було чимало попівських синів, так що можна казати про непрямий вплив священників, як і дворян, на український рух. Приналежні до підпорядкованої державі православної церкви священники не мали змоги відверто зголошуватися до українства, і тому лише почасти передавали свій життєвий досвід синам.

Залишалася світська інтелігенція. В Росії вона складалася насамперед з нащадків дворян, потім духовенства, і утворила відносно рано тонкий прошарок україно- та російськомовних освічених людей, які виховувались у гімназіях та університетах України. Звичайно, освіта була суто російською, і більша частина суспільної верхівки підлягала асиміляції у русифікованих містах. І все ж світська інтелігенція цілковито домінувала між активістами українського національного руху аж до першої світової війни. За моїми спостереженнями, приблизно три чверті з них мали повну або незавершену вищу освіту, і понад 90 % – середню. Передусім це були студенти університетів, учні середніх шкіл та їх викладачі, після 1905 р. дедалі більше зустрічались фахівці в галузі комунікації (редактори, журналісти, пись-

менники, актори) та представників вільних професій (юристи та лікарі). Саме ці люди ставали організаторами, ідеологами і керівниками українського руху ²³.

Наприкінці XIX ст. зростає кількість "нижчої" української інтелігенції на селі. Проте вчителі, подібно до священників, були тісно пов'язані з державними, цілком русифікованими школами. І лише вчителі, лікарі, агрономи та статистики, що до 1911 р. працювали у створених в Лівобережній Україні земських органах самоврядування, мали певну свободу руху. Частина цієї важливої групи, що перебувала в постійному контакті з селянством, зросла після 1905 р. до 20% загального числа активістів.

Хоч у Галичині в духовному житті українців довго домінували греко-католицькі священники, протягом другої половини XIX ст. у містах, насамперед у Львові, сформувався невеликий прошарок українських інтелектуалів. Між 70-ми рр. XIX та початком XX ст. вони дещо відсунули від керівництва національним рухом священників і самі виступили в ролі його організаторів (спершу "Просвіти", а згодом і партій) та ідеологів. Все ж для підтримання певного зв'язку з селом їм доводилося тривалий час співпрацювати з духовенством. Починаючи з 60-х рр. XIX ст. роль посередників у контакті з селянами виконували також вчителі початкових шкіл, які здобували освіту в семінаріях ²⁵. Хоча вони не мали у громаді такого високого авторитету та шанобливої поваги, як священники, проте вже в середині 80-х рр. становили принаймні 15% загальної кількості активних учасників руху і відігравали важливу роль національних агітаторів на селі.

В результаті їх активної діяльності між 70-ми та 90-ми рр. дедалі більше українських селян Галичини залучалося до національної справи. З-поміж 368 ідентифікованих кореспондентів журналу "Батьківщина" селяни в середині 80-х рр. становили 37%, тобто були кількісно найчисленнішою групою ²⁶. В місцевих читальнях селяни на цей час уже становили дві третини членів: питома вага селян з часом зросла і між членами товариства "Просвіта". Йдеться переважно про міцних господарів-землевласників з певним рівнем освіти. Поміж дослідженого І.П. Химкою селянського активу практично не було наймитів і неписьменних ²⁷.

У Росії селяни відігравали в українському національному русі лише дуже незначну роль, хоч подібно до галицьких селян 1848 – 1849 рр. мали депутатів у Першій та Другій Думах 1906 – 1907 рр. Проте на початку XX ст. зросла питома вага інтелігентів селянського походження, що свідчило про поступову демократизацію цієї верстви.

Соціальна структура українських національних рухів в обох частинах країни відзначається послідовною відсутністю шляхти й середніх міських верств. Дуже істотною перевагою українців Галичини була наявність на селі прошарку освічених людей, які користувалися довірою селян і поступово схиляли їх до національної справи. Ключову роль у справі політичної активізації селян відігравали священники, хоч дяки та вчителі теж були включені в цей рух. Здобутком місцевої інтелігенції було те, що починаючи з 60-х рр. українські селяни Галичини зробили великий крок на шляху до соціально-політичного згуртування та ліквідації неписьменності українською мовою.

У Східній Україні ці явища спостерігалися у значно менших масштабах. Українські селяни тут не відчували значної довіри до священників і вчителів, які розглядалися ними як представники російської держави і здебільшого утримувалися від національної агітації. Отже, в Росії не виявилось освіченої сільської інтелігенції, яка могла б посередничати між міськими інтелектуалами та селянами. Тільки на Лівобережній Україні деякі шляхтичі, а згодом і освічені земські службовці, намагалися виконувати цю ключову функцію, проте їм не пощастило мобілізувати масу селянства на боротьбу.

Відмінності та розбіжності соціальної структури мали за наслідок різницю між організаційними формами та програмами обох рухів. Якщо в Росії репрезентований винятково міською інтелігенцією рух спершу зосередився на культурно-освітній діяльності, причому допоміжну роль відігравала художня література та мистецтво²⁸, то в Галичині спектр організаційних форм був ширшим, а потреби селян різноманітнішими: поряд з "Просвітою" та її розвинутою мережею читалень важливу роль відігравали економічно орієнтовані кооперативні спілки та близькі до народу товариства для організації дозвілля. Моральні засади священників виявлялися хіба що в українському русі за тверезість, скерованому до певної міри проти поміщиків-поляків і шинкарів-євреїв²⁹.

Відповідно мета українського національного руху в Росії була передусім культурницькою. Як група, об'єднана навколо М. Драгоманова у 70-х рр., так і керована студентами молода генерація на межі сторіч перебували під впливом російського аграрно-соціалістичного, а згодом якоюсь мірою і соціал-демократичного руху, а отже, вважали національну мобілізацію сил селянства можливою лише під такими соціальними гаслами, як поділ великих маєтків, що належали здебільшого росіянам або полякам. Револьюційна українська партія також

намагалася сполучити аграрно-соціалістичні, соціал-демократичні та національні вимоги, однак їй не вдалося здобути прихильність широких мас. Надто великою була недовіра українських селян до держави, надто сильно виявлялася також конкуренція російських соціалістичних партій.

В австрійській конституційно-правовій державі цілі боротьби вирішувалися переважно парламентськими шляхами. Життєві соціально-економічні інтереси селян сполучалися в національній програмі з політико-культурними постулатами інтелігенції, які так само були спрямовані проти домінування польської еліти. Отже, селяни та інтелектуали разом виступали за поділ Галичини, за створення українського університету, проти дискримінації українців. Соціал-революційні гасла, проголошувані молодими радикалами, не були підтримані більшістю священників. Вони здобули популярність лише у фазі В, коли у політичний рух включилися бідніші верстви селян.

У Галичині було ясно, хто є ворогом національного руху: польські поміщики, єврейські адміністратори, лихварі, шинкарі, що перебували у них на службі³⁰. Обидві групи, взаємопов'язані з точки зору українців, були чужими за віросповіданням, мовою й способом життя, і водночас причетними до суспільних утисків та економічного гніту. Австрійська держава й цісар у далекому Відні ввижалися з огляду на це мало не захисниками українців.

У Росії в цьому відношенні етнічні й соціальні або ж, відповідно, політичні фронти не збігались; крім того, відмінною була соціоетнічна структура окремих складових регіонів. Подібно до революційного руху росіян український рух був передусім скерований проти самодержавства та його адміністрації, які придушували будь-яке виявлення вільної думки, й особливо національних прагнень українців. Тут українські інтелектуали якоюсь мірою опинились у спільних лавах з так само дискримінованими євреями та поляками, а також з російською інтелігенцією, яка прагнула повалити самодержавство. Щодо специфічних вимог і проблем українців, то тут російські, польські та єврейські опозиціонери, як правило, виявляли мало розуміння. Цілі українських селян були, отже, соціального порядку і спрямовувалися проти польських і російських великих землевласників, чийми землями вони хотіли володіти, а також проти єврейського середнього прошарку, який сприймався як фактор експлуаторський і гальмуючий мобільність селян. Щодо цього їхні інтереси нерідко збігалися з прагненнями російських нижчих і середніх верств, до яких вони були близькі віросповіданням і мовою. Брак відчутних і ясних етнічних ліній по-

ділу, що було пов'язано з відсутністю збігу конфесійно-мовного антагонізму з соціально-політичним, без сумніву, був істотним чинником, що послаблював тут український національний рух³¹.

4. *Зробімо висновки.* Наприкінці хочу зробити деякі загальні зауваження про національні рухи в обох регіонах країни й відзначити найголовніші чинники, що зумовили той факт, що пізніше й за гірших економічних умов рух, розпочатий у Галичині, з плином часу протягом ХІХ ст. виявився набагато успішнішим, ніж у Росії.

1. Загальні соціально-економічні передумови та тенденції розвитку регіонів і недостатнє залучення українців до процесів модернізації суспільства гальмували темпи національного руху, але це не є істотними факторами для пояснення відмінностей у розвитку. Необхідними передумовами успіху фази Б були скасування кріпаччини і певний рівень письменності селянства, і в цьому українці Галичини мали, безумовно, ліпші вихідні умови.

2. Для етнічних груп, які майже винятково складаються із селян, завданням національного руху на фазі Б є об'єднання основних мас селянства. Вирішального значення для успіху національного руху набувало існування прошарку селянської інтелігенції (священиків, вчителів тощо), які здобули довіру селян і могли виступати посередниками між міськими інтелектуалами й сільським населенням.

3. Поряд із соціальними треба брати до уваги й політичні міркування. Панівна система без свободи преси чи зборів і без надання громадянам права участі в політичному житті надзвичайно ускладнювала фазу Б в національному русі. З другого боку, як це відбулось у Галичині, політичні та правові реформи могли відчутно поліпшити умови для національної агітації навіть у середовищі економічно менш розвинутого та соціально слабше диференційованого селянського населення. За умов самодержавства і соціального та культурного відставання гальмівним чинником щодо національної культури виявилися також репресивні заходи влади. Для гуртування та мобілізації сил для самозахисту більше можливостей було там, де репресіям протистояла вже усталена нація (як поляки в Росії), або ж у конституційно-правовій державі.

4. Мовне та культурне пригноблення було особливо руйнівним, коли відмежування етнічної групи від панівної нації не було чітким, і не існувало конфесійних бар'єрів проти інтеграції шляхом асиміляції. В Російській державі українці трактувались як росіяни, а на шляху їх інтеграції в російське господарство

не було перешкод, якщо вони послуговувалися російською мовою. За цих умов репресивна мовна політика сприяла асиміляційному впливові російського господарства й суспільства на українців, включаючи опозиційну інтелігенцію. Більшість української інтелігенції продовжувала дотримуватись подвійної лояльності і аж до першої світової війни не декларувала почуття однієї, виключної ідентичності у Галичині³². Асиміляційний натиск поляків на українців у Галичині був також помітним, але тут поставали конфесійні бар'єри, на перешкоді ставало також відчуття соціальної та культурної зверхності поміщиків щодо селян-"русинів".

5. Заключний висновок М. Гроха про те, що етнічні чинники набувають особливого значення, коли збігаються з соціальними, господарськими, культурними та політичними конфліктами, підтверджується на прикладі національного руху українців у Росії та Галичині³³. Важливим чинником інтеграції селян з інтелігенцією була збіжність їх інтересів у конфлікті з етнічно відмінною панівною елітою. Натомість відсутність збігу етнічного розмежування з соціальним відіграла дезінтеграційну роль.

6. Конкуренція соціальних організаційних засад (клас проти нації) згуртування була істотною у тих випадках, коли фаза Б національних рухів збігалась з добою промислової революції та формування робітничого або й соціалістичного руху. Це позначилося на національному русі українців у Російській державі.

7. Віроповідна протилежність виявилася в українському національному русі важливішою від мовної, тим більше що мови були спорідненими, набувала поширення багатомовність. Церковна організація могла становити обрамлення інфраструктури для національної організації, і священники в такому випадку становили найактивнішу групу населення у фазі Б.

8. Відносно компактне розташування населення і монолітна соціоетнічна структура, а також управління регіоном з одного кристалізаційного центру (у випадку українців Галичини) виявилися перевагою порівняно з набагато розлеглішою, структурно різноманітною, адміністративно поділеною між окремими регіонами людністю (українці Росії).

9. Українці є прикладом народу, який, проживаючи в двох різних за суспільно-політичним ладом державах, витворив два різних типи національних рухів. Формування структурно відмінних "субнацій" і змусило українців вести об'єднавчу політику. Ця проблема ускладнювала державне будівництво в Україні в 1917 – 1920 рр. і консолідацію українського національного

руху на наступних етапах. Різниця між західною і східною частинами України знайшла вияв і в сучасних національних змаганнях українців.

Переклав з німецької М. В. Кірсенко

- 1 Rudnytsky I. L. The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule // Markovits, Andrei S. and Frank E. Synn. Nationbuilding and Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia. - Cambridge, Mass.-1982. - P. 23 - 67; Bihl, Wolfdieter. Die Ruthenen // Wandruschka. Urbanitsch P. Die Habsburgermonarchie 1848 - 1918, Bd. 3 Die Völker des Reiches; Magocsi, Paul Robert. Galicia: A. Historical Survey and Bibliographic Guide. - Toronto; Buffalo; London, 1983.
- 2 Kozik J. The Ukrainian National Movement in Galicia, 1815 - 1849. - Edmonton; 1986; Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. - Edmontone; London, 1988; Himka J.-P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860 - 1890). - Cambridge, Mass., 1983; Himka J.-P. The Greek Catholic Church and National-Building in Galicia, 1772 - 1918 // Harvard Ukrainian Studies. - 8 - 1984. - P. 426 - 452; Himka J.-P. Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastors and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867 - 1900 // Canadian Slavonic Papers. - 21. - 1979. - P. 1 - 14.
- 3 Rudnytsky I. V. The Role of the Ukraine in Modern History // Slavic Review. - 22. - 1963. - P. 199 - 216; Subtelny O. Ukraine. A History. - Toronto, 1988. - P. 221 - 242, 279 - 306.
- 4 Ivancevich A. M. The Ukrainian National Movement and Russification. Ph. D. Diss. - Northwestern University, 1976; Voskobiinyk M. N. The Nationalities Question in Russian Empire in 1905 - 1907: A Study in the Origin of Modern Nationalism, with Special Reference to the Ukrainians. Ph. D. Diss. - University of Pennsylvania, 1972.
- 5 Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х і на початку 80-х років XIX ст. - К., 1974; Марахов Г. П. Социально-политическая борьба на Украине в 50 - 60-е годы XIX века. - Киев, 1981.
- 6 Kappeler A. Ein "Kleines Volk" von 25 Millionen: Die Ukrainer um 1900 // Keine Völker in der Geschichte Osteuropas // Festschrift Gunther Stok zum 75. Geburtstag. Hg. Von Manfred Alexander, Frank Kampfer und Andreas Kappeler. - Stuttgart, 1991. - P. 33 - 42.
- 7 Історичне значення творчості Шевченка для розвитку українського національного руху ще недостатньо досліджене, й можна згадати хіба що працю з літературознавчої перспективи // Grabowicz G. The Poet as Mythmaker. A Study of Symbolic Meaning in Taras Shevchenko. - Cambridge, Mass., 1982.
- 8 Заїончковський П. А. Кирилло-Методієвське общество (1846 - 1847). - Москва, 1959; Кирило-Методієвське товариство: У 3 т. - К., 1990. - Т. 1 - 3.
- 9 Himka J.-P. Voluntary Artisan Associations and the Ukrainian National Movement in Galicia (The 1870s) // Markovits A., Synn F. Op. cit.
- 10 Rudnytsky I. The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule // Markovits A., Synn F. Op. cit. - P. 51; Himka J.-P. Galician Villagers; Rudnytsky I. The Ukrainian National Movement on the Eve of the First World War // East European Quarterly. - 11. - 1977. - P. 141 - 154.
- 11 Rudnytsky I. The Ukrainians in Galicia. - P. 54.
- 12 Himka J.-P. Galician Villagers... - P. 172; Hryniuk S. Peasant Agriculture in East Galicia in the late Nineteenth Century // The Slavonic and East European Review. - 63. - 1985. - P. 228 - 243.
- 13 Ієнатієнко В. Бібліографія української преси, 1816 - 1916. - Х.; К., 1930.
- 14 Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement. - P. 212 - 214; Kozik J. The Ukrainians National Movement. - P. 18.
- 15 Kohut Z. E. The Development of Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding // Harvard Ukrainian Studies. - 10. - 1986.
- 16 Kappeler A. The Ukrainians in the Russian Empire 1860 - 1914 // The Formation of National Elites, ed. by A. Kappeler in a collaboration with Fikret Adamir and Alan O'Day. - London, 1991.

- 17 Kohut Z. The Development of Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding. – P. 555 – 556, 559.
- 18 Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement – P. 85; Himka J.-P. Voluntary Artisan Associations and the Ukrainian National Movement.
- 19 Himka J.-P. The Greek Catholic Church and National-Building..., Himka J.-P. Priests and Peasants, Himka J.-P. The Greek Catholic Church and the Ukrainian National Movement ..., Dumin, Osep. Die nationale Wiedergeburt der galizischen Ukraine und die Geistlichkeit // Kyrios. – 3. – 1938. – P. 75 – 78.
- 20 Himka J.-P. Galician Villagers ... – P. 85, 129.
- 21 Ibid. – P. 133 – 142.
- 22 Ibid. – P. 142.
- 23 Kappeler A. The Ukrainians in the Russian Empire, 1860 – 1914.
- 24 Himka J.-P. Galician Villagers ... – P. 90, 219, 446 – 451.
- 25 Ibid. – P. 127 – 129, 131 f.
- 26 Ibid. – P. 85 f., 90 f., 90 f., 143 f.
- 27 Ibid. – P. 151.
- 28 Grabowicz G. Province to Nation: Nineteenth-Century Ukrainian Literature as a Paradigm of the National Revival // Canadian Review of Studies in Nationalism. – 16. – 1989. – P. 117 – 132.
- 29 Himka J.-P. Galician Villagers ... – P. 174; Himka J.-P. Priests and Peasants ... – P. 6 – 7.
- 30 І.-П. Химка показав, що принаймні серед досліджуваних ним кореспондентів "Батьківщини" з числа заможних селян відразу й нехить до польських поміщиків була менш помітна, ніж до євреїв, в яких вбачали безпосередніх гнобителів і конкурентів. Водночас треба зазначити, що юдофобія в Галичині не призводила до єврейських погромів.
- 31 Hroch M. Social Preconditions of National Revival. – Cambridge, 1985. – P. 185.
- 32 Magocsi P. R. The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework // Canadian Review of Studies in Nationalism. – 16. – 1989. – P. 45 – 62.
- 33 Hroch M. Social Preconditions of National Revival. – P. 185 – 191.

Надійшла до редакції 15.02.1991 р.

An attempt is made to compare the Ukrainian national movement under Russian and Austrian rule during the 19 and early 20th centuries. The conclusion is that despite earlier development of the national idea among the Ukrainians in the Russian empire, only the Galician Ukrainians succeeded in creating a mass movement.

Я. Й. ГРИЦАК

ДО ГЕНЕЗИ ІДЕЇ ПОЛІТИЧНОЇ САМОСТІЙНОСТІ УКРАЇНИ

У статті досліджується генеза ідеї політичної самостійності України на основі аналізу історії "України ітредент"-и Юліана Бачинського.

В оповіданні "Вакула" Миколи Помяловського є цікавий епізод, взятий із життя Лівобережної України середини минулого століття. Дядько-вихователь перевіряє, як учень-племянник засвоїв заданий урок.

Дядько запитує племянника:

– Хто найгірший на світі?

© Я. Й. Грицак, 1992

ISBN 0869-2580. Україна: культурна спадщина... 1992. Вип. 1.

119